

AHMET HAMDİ TANPINAR'IN ROMANLARINDA TOPLUMSAL DEĞİŞME

Zafer DEMİR*
M. Cem ŞAHİN**

ÖZ

Ahmet Hamdi Tanpınar, modern Türk Edebiyatını derinden etkilemiş, hem Doğu düşüncesini hem de Batılı düşünceyi yakından tanımış, her ikisinin ortaya koyduğu kültürel birikimden nasibini fazlasıyla almış nevi şahsına münhasır bir sanatçı ve entelektüeldir. Verdiği edebi ürünlere yansıyan özgün tarzının ötesinde, Tanpınar'ı nevi şahsına münhasır kılan özelliği, felsefi, ve sanatsal düşüncesini, ilgisini Batılı modernleşmenin bir sonucu olan gelenek ve modernlik arasındaki gerilimin, bireyin ve toplumun dünyasında doğurduğu huzursuzluğa yoğunlaştırmış olmasıdır. Tanpınar, şairliğinin, edebiyat tarihçiliğinin ve tenkitçiliğinin yanı sıra, özellikle Türk edebiyatına kazandırdığı romanlarıyla önemli bir iz bırakmıştır. Tanpınar'ın romanları incelendiğinde onun kapsayıcı ve nitelikli bir tarihsel alt yapıya dayanan derin bir bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Tanpınar, Türk toplumunun özellikle Tanzimat'tan itibaren yaşadığı büyük dönüşümü “medeniyet değiştirme” olarak kavramsallaştırmış, bu dönüşümü gerek romanlarında gerekse düzyazılarında kendisinin inandığı “devam ederek değişmek değişerek devam etmek” düşüncesinin ışığında, “yeni insan”, “yeni hayat”, “siyasal iktidar”, “aydın”, “Doğu ve Batı”, “kültürel süreklilik” gibi kavramlar ekseninde incelemiştir. Böylece Tanpınar hem bir romancı hem de bir düşünür kimliğiyle, Tanzimat'tan Cumhuriyete uzanan süreçte Batılı modernleşmenin ironik bir eleştirisini yapmıştır. Bu makalede, toplumsal değişme sürecinde, Türkiye'nin modernleşme/batılılaşma deneyimi, Tanpınar'ın, süreklilik ve değişimle ilgili düşüncelerinin yansıdığı “Abdullah Efendi'nin Rüyaları”, “Mahur Beste”, “Saatleri Ayarlama Enstitüsü” ve “Huzur” gibi romanları üzerinden tahlil edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hamdi Tanpınar, Türk romanı, toplumsal değişme, modernleşme, gelenek, süreklilik

---

* Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Sosyolojisi ABD, e-posta: zaferdemir1919@hotmail.com

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi ABD, e-posta: m.cem.sahin@ankara.edu.tr

SOCIAL CHANGE AND LITERATURE: A SOCIOLOGICAL INTERPRETATION OF AHMET HAMDİ TANPINAR'S NOVELS

ABSTRACT

Ahmet Hamdi Tanpınar is an exclusive artist and intellectual who has profoundly influenced modern Turkish literature. As well as his poetry, literary historiography and criticism characteristics, he has left an important trail especially with his novels in Turkish literature. When Tanpınar's novels are examined, it is seen that he has a very rich knowledge accumulation and a deep perspective based on a solid infrastructure. Tanpınar has given many discipline-related products to a wide range of followers, from fine arts, music, history to sociology, philosophy to psychology. Tanpınar has addressed the socio-cultural and economic crises related with the process of rapid social change that experienced starting from the Tanzimat period in Turkey in his novels. This article describes the process of social change in Turkey's modernization/westernization experience through the analysis of novels like "Mahur Beste", "Saatleri Ayarlama Enstitüsü", "Huzur" and "Abdullah Efendi'nin Rüyalari" reflected by Tanpınar's thoughts on continuity and change.

Key Words: Ahmet Hamdi Tanpınar, Turkish novel, social change, modernisation, tradition, perpetuity

GİRİŞ

Ahmet Hamdi Tanpınar, modern Türk edebiyatının, nevi şahsına münhasır en önemli edebî kişiliklerinden ve entelektüel yönüyle de Türk düşünce tarihinin köşe taşlarından biridir. Tanpınar, bütün hayatı boyunca şair kimliğiyle bilinip hatırlanmayı arzu etmiş olsa da, bugün onun şair kimliğinden daha çok, romanlarında ve düzyazılarında ortaya koyduğu görüşlerle tartışılan bir düşünce adamı olduğu bilinmektedir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ı nevi şahsına münhasır kılan özelliği, şiirlerinde ve yazılarındaki lezzeti emsalsiz üslûbu bir kenara konulacak olursa, bütün bir felsefî ve edebî düşüncesini gelenek ve modernlik arasındaki gerilimin bireyde ve toplumda doğurduğu huzursuzluğa hasretmiş olmasından ileri gelmektedir. Bu noktada karşımıza çıkan ve onun bütün yazdıklarını dışarıdan kuşatan en önemli temel sosyolojik kavramlardan biri de "toplumsal değişme"dir. Tanpınar, özellikle Tanzimat'tan sonra Türkiye toplumunda meydana gelen çok yönlü toplumsal değişmeyi, bütünden büyük bir kopuş, "gelenekle" modernlik arasında büyük bir yarılma olarak nitelemiş ve bu düşüncesini yazdığı bütün eserlerde etkileyici bir üslûpla dile getirmiştir. Tanpınar'a göre, toplumun hem sosyo-kültürel,

hem de siyasî-iktisadî, insanınsa zihinsel-ruhsal bütünlüğü ancak, onun devam ederek değişmek değişerek devam etmek olarak kavramsallaştırdığı düşüncenin toplumda yeniden hayatiyet kazanmasıyla mümkündür (Tanpınar, 2011, s. 24). Tanpınar, özellikle Tanzimat'tan sonra Türkiye toplumunda meydana gelen çok yönlü toplumsal değişmeyi, bütünden büyük bir kopuş, "gelenekle" modernlik arasında büyük bir yarılma olarak nitelmiş ve bu düşüncesini yazdığı bütün eserlerde etkileyici bir üslûpla dile getirmiştir. Tanpınar'a göre, toplumun hem sosyo-kültürel, hem de siyasî-iktisadî, insanınsa zihinsel-ruhsal bütünlüğü ancak, onun devam ederek değişmek değişerek devam etmek olarak kavramsallaştırdığı düşüncenin toplumda yeniden hayatiyet kazanmasıyla mümkündür. Tanpınar'ın içine doğduğu sosyal, kültürel, siyasî ve ekonomik koşulların yanı sıra, zihin ve ruh iklimine nüfuz eden düşünürlerin başında hocası Yahya Kemal Beyatlı gelmektedir. Tanpınar'ın toplumsal değişme eksenindeki düşüncelerine kaynaklık eden T.S. Eliot, Marcel Proust, James Joyce gibi şair ve yazarların yanı sıra, Henri Bergson, Max Weber, Emile Durkheim, gibi filozof ve sosyologlar da yer almaktadır.

TOPLUMSAL DEĞİŞME KAVRAMI

Toplumsal değişme, bir toplumun toplumsal yapısı, kültürü, o toplumun kurumlarının işlev ve işleyişiyle ilgili geniş bir çağrışım alanına sahip bir kavramdır. Bu nedenle Tanpınar'ın değişerek devam etmek, devam ederek değişmek ve medeniyet değişimi kavramsallaştırmalarının hakkıyla anlaşılabilmesi için toplumsal değişme kavramının anlamının bilinmesi bilhassa önemlidir. Çünkü toplumsal değişimi anlamak, bir bakıma içinde yaşadığımız zamanın akışını kavramak, topluma yön veren dinamiklerin neler olduğunu anlamlandırmak demektir. Öte yandan İnsanın kendisi, bu toplumsal değişimin en önemli aktörlerinden ve bileşenlerinden biridir. Çünkü "toplum ya da kültür adını verdiğimiz çözümleme nesnelere, insanın ve insanlar arası etkileşimin bir ürünü" (Erkilet: 2015, s. 16) dür. Dolayısıyla toplumsal değişme, varlığını en başta, insanın kendisini kuşatan farklı oluşum ve durumlara verdiği tepkide ve bu farklı oluşum ve durumlara gösterdiği uyumda ya da uyumsuzlukta açığa vurur. Bilindiği gibi, insanın bu tepki ve uyum yeteneği, onu diğer canlılardan ayıran en önemli özelliğidir. Çünkü insan, tarihsel süreç boyunca değişen çevreye ve toplumsal koşullara sağladığı uyum yeteneği ölçüsünde hayatta kalabilmiş, böylece hem insanî hem de toplumsal olarak zenginleşebilmiştir. İnsanın dışında kalan birçok canlı türü –söz gelimi buzul çağının canlılarından dinazorlar- ise bu uyumu gösteremediği için tarih sahnesinden silinip gitmiştir. Öyleyse toplumsal değişme nasıl tanımlanabilir? Kongar'a göre (1999) bu konuda toplumsal bilimlerde bir karmaşa bu-

lunmaktadır. Ona göre bu karmaşanın nedeni, toplumsal değişiminin sebeplerinin, yönlerinin, hızının vb. bilinmemesi, kısaca, toplumsal değişimin kanunlarına tam olarak nüfuz edilememesidir. Kongar, tanımın kesinliği konusunda bir karmaşa olduğunu söylemekle birlikte Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği (1999) adlı çalışmasında Berelson ve Steiner'in tanımlarını verir:

Her ne kadar hayatta her şey değişmekte ise de, bu terim (toplumsal değişme) yalnızca toplumun yapısındaki temel ve geniş değişimleri belirtir: Ailenin örgütlenişindeki, hayat kazanma yollarındaki, dinsel davranışlardaki, insanlar tarafından benimsenen değerlerdeki ve kullanılan teknolojilerdeki değişmeler (Kongar, 1999, s. 55). Bu bağlamda toplumsal değişme, bir sosyal yapıda zaman içinde meydana gelen farklılaşma(lar) anlamına gelmektedir (Sunar, 2015, s. 2). Toplumsal değişme kavramı sosyolojide, daha çok, toplumların tarihinde, toplumsal yapıda, kurumlarda, insan ilişkilerinde, belirli bir durumdan ya da varlık biçiminden bir başka durum ve biçime geçişi ifade eden makro ölçekteki farklılaşmaları ifade eden bir kavram olarak ele alınmaktadır.

Bilindiği üzere Türkiye Cumhuriyeti, Batıda, sosyokültürel ve siyasî-iktisadî alanlarda meydana gelen toplumsal değişmelerin Osmanlı imparatorluğunu, deyim yerindeyse Balkanlaştırdığı bir sürecin sonunda, bir yok oluş var oluş mücadelesiyle kurulmuş bir devlettir. Osmanlı İmparatorluğu bu son mücadeleye gelinceye kadar, Batılı modernleşmenin etkisiyle bir toplumsal değişme sürecinden geçmiştir. Osmanlı'da, Batıyı örnek alarak modernleşme çabalarının tarihi çok eskilere uzanmaktadır. Ancak Batı'yı örnek alarak modernleşmenin kaçınılmaz olduğu düşüncesine bir milat aramak gerekirse, bu miladın birçok nedenle Tanpınar'ın da ifade ettiği gibi, 1839 Gülhâne Hatt-ı Hümayunu, bir diğer adıyla Tanzimat Fermanı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu Ferman, gerek ekonomik, gerek siyasal gerekse kültürel planda, Batı'nın üstünlüğünün açık bir ilânıdır. 1699 Karlofça Anlaşması'nı takiben, özellikle askerî alanda Batı'yı örnek alarak yapılan birçok düzenleme (ıslahat), gelecekte Osmanlı devlet yapısında belirli bir değişime yol açtığı halde, Tanzimat'la birlikte Batılı modernleşme yönünde atılan adımlar, toplumsal dokuda derin ve çok yönlü değişmelere neden olmuştur. Tanpınar, Tanzimat'la gelen bu toplumsal değişmeyi şöyle yorumlamaktadır:

“Tanzimat'tan beri itiyad edindiğimiz görüş tarzı bizi kendi tarihimizden uzaklaştırmış yahut bizi ona, hiçbir şeyi lâıyıkıyla göremeyeceğimiz bir gözle bakmaya alıştırmıştı. Belki tarihi her zamandan fazla-yani hiçe nispetle biraz fazla-biliyorduk. Fakat “historicité” denen şeyi, tarihîliği, fert için olduğu

kadar millî hayat için de çok lüzumlu ve zarurî olan ve hepimizi bir ağacın kökleri gibi asırların içinden doğru besleyen düşüncüyü kaybetmiştik. Zaman ve hadiselerin okyanusunda, birtakım isimlere ve müphem duygulara, müphem hatıralara tutunarak, onlarla dövüşerek yüzüyorduk” (Tanpınar, 2001, s. 23).

Moran, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-I (2013) adlı kitabında, Tanzimat’ın, imparatorluğun çöküşünü durdurmak için, Osmanlı yönetici sınıfı tarafından Batı kurumlarının taklit edilerek Türkiye’de uygulanması esasına dayandığını ifade etmektedir. Yazara göre; bu amaçla yapılan pragmatik nitelikli reform çabaları istenilen sonucu bir türlü vermemiş, ne imparatorluğun ekonomik durumunun düzeltilmesini sağlamış ne de dağılmasını önleyebilmiştir. Çünkü toplumsal tabana dayanmayan bu reform hareketlerinin halka dönük bir yönü yoktur. Batılılaşma ve reform hareketlerinden esas olarak yararlananlar ise, Batılı devletler başta olmak üzere, Osmanlı uyruğu gayrimüslimler ve güçlenen yüksek bürokrasi olmuştur (Moran 2013). Hizmetli’ye göre ise bu ferman, 1808 tarihli Sened-i İttifak bir kenara bırakılırsa ilk anayasal harekettir ve düzenleme anlamına gelen Tanzimat’la beraber Osmanlı yönetimi, Batılı modernleşmenin hayata geçirilmesi yönünde ilk kez güçlü adımlar atmaya başlamıştır (Hizmetli, 1999). Bu fermanla, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan gayr-i Müslimler, Müslümanlar karşısında hukukî olarak eşit vatandaşlar olarak kabul edilmişler, ekonomik, sosyal, kültürel planda varlıklarını devam ettirebilmek için ülkenin her tarafında okullar açma hakkına sahip olmuşlardır. Bu hakların alanı 1875 tarihli Adalet Fermanı ve 1876 yılında açıklanan Kanûn-i Esâsi’yle daha da genişletilerek Batılı kültürün toplum hayatında etkili olmasının önü giderek açılmıştır. Hiç kuşkusuz bu gelişmelerin yaşanmasında, uzun bir süredir Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik açmazların yanı sıra, Batı’da, Sanayi Devrimiyle birlikte başlayan derin toplumsal değişmelerin, özellikle de Osmanlı Devlet yönetiminin yakın ilişki içinde olduğu Fransa’da 1789’da yaşanan ve bütün bir Avrupa kıtasını etkileyen devrimin büyük bir önemi vardır. Ancak şunu da hemen söylemek gerekir ki Tanzimat Fermanı’yla birlikte Batılı devletlerin Osmanlı devletine müdahalesi artmış, devletin bekası üzerindeki olumsuz etkileri süreklilik kazanmıştır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Osmanlı devlet yönetiminde ve aydın zümrede de Batılı ve muhafazakâr olarak adlandırılabilir iki temel anlayışın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu iki anlayışın temsilcileri arasında, bugün olduğu gibi dün de Batı’nın ekonomik, teknolojik, bilimsel üstünlüğü konusunda genel bir mutabakat bulunmasına karşın, Batılı kültürünün devletin her alanda modernleştirilmesinde topyekûn bir imkân olarak görülmesi konusunda derin anlaşmazlıklar bulunmaktadır.

Tanpınar, hocasını anlattığı kitabı Yahya Kemal (2001)'de, daha önce değinildiği gibi, Tanzimat'ı, uzun bir tarihsel süreç içinde, derin tecrübelerin sonucunda oluşup kökleşmiş, Osmanlı toplum hayatına, insanına, sanat ve edebiyatına şeklini veren sağlam geçmişten, gelenekten bir sapma, bir kırılma olarak gördüğünü açıkça söylemektedir. Ona göre Tanzimat'la beraber ortaya çıkan kültürel iklimde yeşeren *Batıcılık, Osmanlıcılık, İslamcılık* benzeri fikirler ve bu fikirlerin temsilcileri de devleti girmiş olduğu bu çıkmazdan kurtaracak ehliyetle değillerdir:

“Türk edebiyatı ve fikriyatı Tanzimat'tan beri, kendisini muayyen hudutlara getiren, çok defa, bu taşıdığı yerde yapayalnız ve biraz da çıplak bırakan bir yığın teklifler tecrübe etmiş, çoğunun iflasını görmüştü. Vâkıa bu tekliflerin sahipleri ve müminleri henüz aramızdaydı. Fikret'in ahlâkçılığı ve mutlak Garpcılığı, Âkif'in ona benzeyen, Garb'ın bütün ilim ve teknik silahlarla mücehhez ve Asr-ı Saâdet ahlakıyla giyinmiş İslâmcılığı, Türk Ocağının Ziya Gökalp'e rağmen ağızdan ağıza o kadar değişen ve inhisarcı bir ırkçılığa kadar giden, o birçok noktalarda meseleleri halletmekten ziyade hayatı güçleştiren, realitelerimiz karşısında daima mütereddit kalmaya mecbur teklifleri, hepsi cemiyette henüz kuvvetle yaşıyorlardı. Bununla birlikte ilerde geniş surette üzerine döneceğimiz bu tekliflerin hemen hepsinin yetersizliği az çok görülmüştü. İşi yeniden ele almak, realitelerimize yeniden bakmak icap ediyordu” (Tanpınar, 2001, s. 23).

Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan siyasal iklim içinde, Muhafazakâr düşüncenin temsilcileri Tanpınar'ın da ifade ettiği gibi, Batıdan sadece bilim ve teknolojinin alınmasını savunmakta, bunun dışında Batılı kültürün her yönüyle kabul edilmesinin Osmanlı toplum yapısına zarar vereceğini dile getirmektedirler. Buna karşılık topyekûn Batıcı anlayışa sahip olanlarsa, Osmanlı toplum yapısının gerek sosyokültürel gerekse siyasî-iktisadî birçok nedenle Batıya yön veren tarihsel gelişmeleri yaratacak dinamiklere sahip olmadığını, bu yüzden Batının çok gerisinde kalan Osmanlı devletinin modernleşebilmesi için Batıyı her açıdan kendine rehber almasının kaçınılmaz hale geldiğini savunmaktadırlar. Özellikle bu kanadın temsilcilerinin Tanzimat Döneminden başlayarak gerek askerî gerekse sivil bürokrasinin en üst kadrolarında görev yaptıkları, Batılı modernleşmenin tavizsiz uygulayıcıları oldukları görülmektedir. Doğan Ergun, Türkiye'den Aydın Portreleri-1: Kurtuluş Kayalı (2018), adlı kitapta yer alan yazısında, Kayalı'nın, doktora çalışması olan kitabı Ordu ve Siyaset (1994)'e gönderme yapar. Kayalı, söz konusu kitabında, Tanzimatçıların bu tavizsiz tutumunun köklerinin, iktidarını hiç kimseyle paylaşmaya asla yanaşmayan, başına buyruk en eski Türk

devlet liderlerinden miras kaldığını söylemektedir. Ergun, aynı yazısında konuya ilişkin olarak Kayalı'dan yaptığı şu alıntıya yer verir: “Tanzimat’la birlikte sivil ve askerî bürokrasi etkinlik kazanmış ve aynı sınırsız iktidar şeklini oluşturmaya çalışmış, kendi iç çelişmelerinde de aynı yöntemi uygulamıştır.”(Kayalı, 2018, s. 65) Hem muhafazakârların hem de Batıcıların, farkına varamadıkları gerçekse, Batı’da meydana gelen toplumsal değişmelerin tarihinin, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilâli gibi Batıya yön veren derin değişimlerin daha gerisinde aramak gerektiğidir. Bir başka deyişle, Batıdaki toplumsal değişmeler, uzun bir tarihsel süreç içinde tam da Tanpınar’ın değişerek devam etmek devam ederek değişmek düşüncesine uygun bir biçimde, adım adım, birike birike gerçekleşerek toplumsal yapının bütün hücrelerine sinmiş, Batıyı her haliyle kendine özgü bir düzeye taşımıştır. Batının kültürünü, dünya ve insan tasavvurunu biçimlendiren bu değişimin kökleri, sanayi devriminden, Aydınlanmaya, Aydınlanma döneminden Antik Yunan kültürüne dek uzanmaktadır. Ancak birçok bilimin yanı sıra, felsefe ve sosyoloji geleneğinin de kurumsallaşmadığı bir toplumsal yapıda, söz konusu tarafların Batının sözü edilen toplumsal değişiminin nedenlerini kavrayacak bir bilinçte olamayacakları açıktır. Dolayısıyla bu noktada, Batının, Rönesans’la birlikte gittikçe keskinleşen söz konusu toplumsal değişmeleri hem hızlandıran hem de toplumsal yapıyı biçimlendiren sınıfsal yapısından, Osmanlı’nın hüküm sürdüğü topraklarda ise bu toplumsal sınıfların bir türlü vücut bulamayışından etraflıca söz etmek gerekir. Bu konu, bu çalışmayı dolaylı olarak ilgilendiriyor gibi görünmekle birlikte, hem Doğulu hem de Batılı bir toplumda, tarihsel süreçte meydana gelen toplumsal değişmelerin hakkıyla anlaşılabilmesi için son derece önemlidir.

Öte yandan bir toplumda kültürel, sosyal, siyasal ve iktisadî alanlarda yaşanan çok yönlü toplumsal değişmelerin anlaşılıp yorumlanabilmesi, eskilerin deyimiyle söz konusu toplumsal değişmelerin künhüne vakıf olunabilmesi için gerekli asgari şartlardan biri,-elbette başka şartların yanı sıra- söz konusu toplumda felsefe ve sosyoloji disiplinlerinin kurumsallaşmış olmasıdır. Söz konusu bilimsel disiplinlerin gelişmediği, kurumsallaşmadığı toplumlarda tarihsel süreç içinde ortaya konulan edebiyat ve sanat eserleri, tıpkı Tanpınar’ın romanlarında da görüleceği gibi, o toplumun yaşadığı toplumsal değişmenin niteliğini açıklayan bir yön taşır. Dolayısıyla bir edebiyat eseri içine doğduğu toplumsal, siyasal, kültürel yapıların birebir yansıması olmasa da, bir edebî eseri bu yapıların etkisinden bütünüyle bağımsız düşünmek mümkün değildir. Baştan beri edebiyat alanını kendine temel uğraş alanı seçtiğini söyleyen Murat Belge de edebiyat eserinin yaşadığı çağla ilişkisi ve onu temsil yeteneği hakkında şunları söyler:

Roman alanında çalışmaya karar verirken beni bu karara yönlendiren etkenlerden biri topluma duyduğum ilgiydi. Toplumun tarihine, siyasetine ilgi duyuyordum. Her zaman bunların edebiyat incelemesinin de konusu olması gerektiğini düşünmüşümdür. (...) Sanatın hayat üzerine kurulmuş bir yapıntı olduğu kanısındayım: hayatın, zihinde yeniden-üretilmiş bir “muhasıla” sıdır. Hayat gerçek somut’sa, sanat da ona bakarak ve sanatın araçlarıyla yeniden üretilmiş” zihni-somut’tur (Belge, 2018, ss.13-14).

Bir edebî eserin içine doğduğu tarihî, sosyal, kültürel, siyasî artalandan bağımsız ele alınamayacağını öne çıkaran eleştiri anlayışı, sosyolojik eleştiri olarak tanımlanmaktadır. Alan Swingwood’a göre sosyoloji gibi edebiyat da öncelikle insanın toplumsal dünyası ve bu toplumsal dünyaya uyumuyla, onu değiştirme arzusuyla ilgilidir. Dolayısıyla sanayi toplumunun başlıca edebî türü olarak roman, insanın toplumsal dünyasının, ailesiyle, siyasetle ve devletle ilişkisini yeniden kurmaya yönelik bir çaba olarak görülebilir (Alver, 2012, s. 102).

Bir edebiyat ya da sanat eseri, elbette ki sosyal gerçekliği kendi estetik ölçülerine göre ortaya koyar, dolayısıyla onun sosyolojik anlamda tam anlamıyla bir sosyal belge ya da bir analiz birimi niteliği taşıdığı söylenemez. Bununla birlikte bir edebî eserin yazıldığı döneme özgü kimi sosyal olguların araştırılarak ortaya konulmasında bir kaynak olarak kullanılabilmesi bir gerçektir. Dolayısıyla “edebiyat-toplum arasındaki ilişkiyi kurcalayan külliyyat, edebiyat ile içinde üretildiği toplum arasında kopmaz, yadsınamaz, reddedilemez bağların mevcut olduğunu iddia etmektedir” (Alver, 2012, s.11). Bu noktadan hareketle bir edebiyat yapıntının, bütünüyle bir sosyolojik belge niteliği taşımasa da, toplumun geçirdiği sosyal, kültürel, siyasî, tarihî süreçle ilişkin bilgi vermesi, toplumun insan ve dünya tasavvurunu, geçmişten bugüne ortaya koyması, maddî ve manevî kültürünün özgün yönlerini açığa çıkarması bakımından son derece değerli olduğu söylenebilir. René Wellek ve Auistin Warren Edebiyat Teorisi (2005) adlı eserlerinde, ilk gerçek İngiliz şiiri tarihçisi olarak değerlendirdikleri Thomas Warton’un edebiyatı “her şeyden önce bir kıyafetler ve âdetler hazinesi, medeniyetin, özellikle şövalyeliğin çöküşünün tarihi için kaynak bir kitap” (Wellek ve Warren, 2005, s. 82) olarak gördüğünü dile getirmektedirler. Onların bu sözlerinden ilhamla, Batıda romanın atası olarak kabul edilen Cervantes’in Donkişot adlı romanının da, sosyolojik bir perspektiften ele alındığında, hem çöken aristokrasiyi, hem de yeni yeşermeye başlayan açgözlü ve kurnaz burjuva sınıfının doğumunu simgelediği söylenebilir. Bu anlayıştan hareketle, içinde yaşadığımız toplumun tarihine ve yazılı kültürüne edebî eserlerin damgasını vurduğu

gerçeğinden yola çıkarak, Tanzimat'tan Cumhuriyete, Türkiye tarihinde sosyal, kültürel, siyasî alanlarda yaşanan dönüşümlerin izlerinin, en gerçekçi bir biçimde edebiyat yapıtlarında, özellikle romanlarda karşılığını bulduğundan söz edilebilir. Ayrıca bir toplumda kültürel, sosyal, siyasal ve iktisadî alanlarda yaşanan çok yönlü toplumsal değişmelerin anlaşılıp yorumlanabilmesi, eskilerin deyimiyle söz konusu toplumsal değişmelerin künhüne vakıf olunabilmesi için gerekli asgari şartlardan biri, söz konusu toplumda felsefe ve sosyoloji disiplinlerinin kurumsallaşmış olmasıdır. Dolayısıyla bu bilimsel disiplinlerin gelişmediği, kurumsallaşmadığı toplumlarda, tarihsel süreç içinde ortaya konulan edebiyat ve sanat eserleri, tıpkı Tanpınar'ın romanlarında da görüleceği gibi, o toplumun yaşadığı toplumsal değişimin niteliğini açıklayan bir yön taşır. Bu nedenle daha önce de sözü edildiği gibi, bir edebiyat eseri içine doğduğu toplumsal, siyasal, kültürel yapıların birebir yansıması olmasa da, bir edebî eseri bu yapıların etkisinden bütünüyle bağımsız düşünmek mümkün değildir. Söz gelimi Türk romanı, doğumundan itibaren Batılı modernleşmenin etkilerini dikotomik (zıt) karakterler aracılığıyla sosyolojik olarak yansıtan bir özellik göstermiştir. Örneğin ilk Türk romanlarından Ahmet Mithad'ın Felâton ve Rakım Efendi, Nâmık Kemâl'in İntibah, gibi eserlerinde bu dikotomik tipleri görmek mümkündür. Bu romanlardaki yüzeysel karakterler yani tipler, Tanpınar'ın Huzur (1949) ve Saatleri Ayarlama Enstitüsü (1954) adlı romanlarında, tip olmaktan çıkarak bir karaktere, Batılı modernleşmeyi etraflı bir biçimde tartışmaya yetkin, başkahramanlara dönüşürler. Ayrıca bu romanlardaki karakterlerin adlarında, ilk romanlarda da gördüğümüz (Rakım/Felatun gibi) bu zıtlığı yansıtacak isimlerin (SAE'de Halit Ayarç, Huzur'da Mümtaz, İhsan, Nuran gibi) tercih edildikleri görülmektedir. Kısaca, daha yakından incelendiğinde Türkiye'nin Batılılaşma, başka bir deyişle de modernleşme süreci ile Türk romanının ele aldığı konular arasında çok güçlü bir ilişkinin bulunduğu görülecektir. Berna Moran, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış III (2012) adlı kitabında bu gerçeği doğrular. Ona göre de Batılılaşma sorunsalı bu dönem yazılan romanların kurgusunu, tiplerini, çatışma öğelerini büyük ölçüde etkilemiş, biçimlendirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir tür olarak doğuşundan itibaren romanın hem gündelik hayattaki değişimleri yakından izlediği, hem de Doğu Batı ikilemi çerçevesinde medeniyet değiştirme sürecini ve bunun yarattığı kimlik sorunlarına odaklandığı söylenebilir (Berber, 2015). Bu gerçek, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın eserlerinde, özellikle Huzur (1948) ve Saatleri Ayarlama Enstitüsü (1954) adlı romanlarında en açık bir biçimde görülmektedir. Mehmet Aydın, Kayıp Zamanın izinde Ahmet Hamdi Tanpınar (2013) adlı incelemesinde; son tahlilde, “yeni olanın” safında duran Tanpınar'ın, Huzur'da, tarih

öğretmeni İhsan'ın “ideologca konuşmalarıyla, ilginç fikirleriyle, tezleriyle yeni olanın ideolojisinin kaçınılmaz olduğunu” savunduğunu, ama onun kolayına eskiyi de inkâr eden biri olmadığını söyler. Aydın'a göre; ideolojiyle bağıntılı olsa da Tanpınar, kültür, din, toplum, millet, medeniyet, estetik, gelenek, aydın gibi konulara ait düşüncelerinde “tercihini belirtip, tezlerini romanlarına ustalıklı yerleştirmekle, esas romancı kimliğini ortaya koymuş, yeni insan ve yeni hayat şekilleri ile ilgili konulara romanlarının dışında diğer yazılarında da devam etmiştir” (Aydın, 2013, s.52). Aynı şekilde Cumhuriyet döneminde, Kemal Tahir'in Devlet Ana (1967) adlı romanında da görüleceği üzere, Türkiye'nin sosyolojik yapısını, bizzat Osmanlı Devletinin erken evrelerinden başlayarak çözümlenmek amacıyla yazılmış, tezli romanlar bulunmaktadır. Dolayısıyla edebiyat, kendi özelinde oluşturduğu iletişim ve ilişkiler ağı nedeniyle toplumsal alana ister istemez dâhil olmaktadır. Dolayısıyla sosyoloji, edebiyatın bu yönünü dikkate alarak onu toplumsal yapının analizinde kullanabilir (Alver, 2012).

Sonuç olarak, daha önce tekrar edilen bazı hususları tekrardan kaçınmayarak söyleyebiliriz ki; bir edebiyat yapıtı, sosyolojik araştırmalarda doğrudan kullanılacak bir sosyolojik belge niteliğinde değildir. Buna karşın, toplumsal alana içkindir ve sosyal bir belge olarak ele alındığında, bir ülkenin edebiyatından, tıpkı Türkiye örneğinde görüleceği üzere, toplum tarihinin muayyen bir dönemine ait ana çizgileri çıkarmak da mümkündür. Öyleyse Tanpınar'ın romanlarında da görüleceği üzere, edebiyat sosyolojisi açısından edebî bir eseri, organik hayata ait estetik bir gerçeklik, son derece farklı desen ve renklerden oluşan bütünün bir parçası olarak düşünmek kanımızca yanlış olamayacaktır. Tıpkı Durkheim'in ifade ettiği gibi: “hayat parçalarda değil, bütünün içindedir (...) hayat hakkında söylenenler bütün muhtemel sentezler için de söylenebilir” (Durkheim, 2014, s. 19). Nasıl ki sosyoloji toplumsal ilişkiler içindeki insanı, sosyal yapı ve süreçleri, toplumsal değişime yön veren dinamikleri anlamaya yönelik bir bilimse, aynı şekilde edebiyat da Tanpınar'ın romanlarında da görüleceği üzere, insanın toplumsal dünyasıyla, topluma uyum süreçlerinin yarattığı sorunlarla, insanların toplumsal hayatı değiştirip biçimlendirme arzularıyla yakından ilgilidir. Dolayısıyla da bir edebiyat eseri, kendi içinde edebî, estetik bir dil olmanın yanı sıra aynı zamanda içine doğduğu sosyo-kültürel ortama ait bir gerçekliktir. “Edebiyat yapıtı toplumun bir yansıması olmaktan çok, onunla karşılıklı bir ilişki içindedir ve edebiyat sosyolojisinin temel görevi, bu ilişkileri açığa çıkarmaktır” (Tolan, 1985, s. 198). Bu ilişkileri açığa çıkarma sürecinde, eseri yaratan yazarın içine doğduğu toplumun sosyal, tarihî, kültürel ve siyasî yapısının yanı sıra, yazarın sanatçı psikolojisinin, sosyo-psikolojik ilişkilerinin, sanatsal de-

hasının da büyük bir etkisi bulunmaktadır. Çünkü her sosyal ilişki diyalektik bir yön taşır, “sadece toplumun yazarı etkilediği düşünülemez, yazar da toplumu etkiler. Sanat hayatı sadece kopya etmez, aynı zamanda onu şekillendirir” (Wellék ve Warren, 2005, s. 81).

“Taine’ye göre edebiyat, toplumun maddî temelleriyle bağıntılıdır ve bu temellerin belki de en kalıcı belgelerini oluşturur” (Eagleton, 1988, s. 16). İngiltere Edebiyatı’nın Tarihi (1858) adlı kitabında, bütün bir İngiliz edebiyat tarihini sosyolojik bir açıdan ele alarak inceleyen Taine’ye göre, sanat ve edebiyat olayları, kendi kendilerine birdenbire ortaya çıkmazlar, tıpkı fizik olayları gibi belirli nedenlerle meydana gelirler. Taine, söz konusu eserinde bu düşüncelerini şu sözlerle dile getirir: “Edebî eser boş bir kalıptır. Onun değeri, söz konusu eserde yazarın izleri ile düşüncelerini bulundurmasındandır. Bu izler ise belirli halkın somut dönemde düşünme ve duyma yeteneğinin yansımasıdır” (Taine’den aktaran: Esedova, 2008, s. 100). Ona göre bir edebî eser yazıldığı dönemin sosyo-kültürel etkileri altında biçimlenmektedir. Taine, edebî eserin içine doğduğu toplumsal alanla olan ilişkisini ikincil ilişkiler olarak değerlendirmektedir. Ona göre yazar, kendini dünyadan bütünyle soyutlayamayacağına göre, ister istemez belirli bir dünya görüşüne sahip olmak da durumundadır. Yazarın kendisi, özellikle bu dünya görüşünü ideolojik olarak eserlerinde açık bir biçimde ortaya koymasa bile, sınıfsal konumu, sosyal kültürel sermayesi, eğitimi ister istemez onu belirli bir dünya görüşü içinde değerlendirilmesine yol açacaktır. Bu arada dünya görüşünü, ideolojiyi de içine alan daha geniş bir perspektif olarak değerlendirdiğimizi vurgulayalım.

Tanpınar Düşüncesinde “Devam Ederek Değişmek, Değişerek Devam Etmek” ve “Medeniyet Değiştirme” Anlayışı.

Ahmet Hamdi Tanpınar, hem Batılı hem de doğulu kaynaklara hâkim bir aydın olarak, Batılı modernleşmenin etkisi altında büyük bir imparatorluktan ulus devlete geçişin bütün sancılarını yaşamıştır. O, bu süreç içinde özellikle Cumhuriyetle birlikte, kültür başta olmak üzere, birçok alanda iyice açığa çıkan, maziyle gelecek arasındaki gerilime yakından şahitlik etmiş, bu gerilimi kaleme aldığı romanlara ustaca yansıtmıştır. Tanpınar kendisine yazar ve düşünür olarak şu görevi biçmiştir: “mâzî ile hesabımı gören bir Türkiye’nin peşindeyim. İşte memleket içindeki vazifem” (Aydın, 2013, s. 15). Tanpınar’ın modernleşme zorunluluğunun getirdiği sancı ve gerilimleri derinden yaşayan bir aydın olarak mâziyle, bir başka deyişle de gelenekle hesaplaşma arzusu, aynı zamanda kendisiyle barış içinde olma ihtiyacının bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Tanzimat’tan Cumhuriyete yaşanan toplumsal değişmele-

rin ne anlama geldiğini derinden kavrayacak sağlam bir tarih bilincine sahip bir aydın olan Tanpınar, son tahlilde düşünce dünyasını Cumhuriyet döneminin biçimlendirdiği Batılılaşmadan yana bir yazardır ve Cumhuriyeti zenginleştirecek bir imkân olarak gördüğü mâziye, mecburen “hâl”den bakmaktadır. Eş bir deyişle Tanpınar, “eski” olana yaşadığı zamanın içinden bakar: “Şurası var ki tıpkı kendimiz gibi geçmiş zaman da, bizdeki aksiyale tekevün (oluşma, var olma, doğma) halindedir. Kâinatımızı nasıl akislerimizle yaratırsak; maziye de düşüncelerimize, duygularımıza ve değer hükümlerimize göre yaratır, değiştiririz” (Aydın: 2013, s. 45). Ancak Tanpınar’a göre kültür aynı zamanda devamlılık gerektirir, dolayısıyla hangi alanda olursa olsun toplumsal değişmelerin bir sonucu olarak kendisi de değişip dönüşecek olan kültürün, kökleriyle bağının dıştan müdahalelerle kesilmesi kültürel ortamı çoraklaştırır. Batıda özellikle Sanayi Devrimiyle birlikte hızlanan toplumsal değişmelerin, önce Osmanlı İmparatorluğuna sonra da onun mirası üstüne kurulan Cumhuriyete yaptığı derin ve çok yönlü etkilerin farkında olan yazar, bu bağın nasıl güçlendirilerek korunacağı konusunda bir arayış içindedir. “En büyük meselemiz budur; mazi ile nerede ve nasıl bağlanacağız, hepimiz bir şuur ve benlik buhranının çocuklarıyız” (Tanpınar, 1987, s. 112) diyen Tanpınar için en büyük gerilim ve hesaplaşma “geçmiş” ve “gelecek”, “eski”yle “yeni” arasındadır. Tanpınar’a göre “hal yoktur, mazi ve onun emrinde bir istikbal vardır. Biz farkında olmadan istikbalimizi inşa ederiz” (Tanpınar, 2013, s. 72) Tanpınar’ın bu konudaki düşünceleriyle modern bir İngiliz şairi ve edebiyat eleştirmeni olan T.S. Eliot’ın düşünceleri arasında ciddi bir benzerlik olduğu göze çarpar. Eliot’a göre, “yeni bir eserin yaratılmasından önce, eksiksiz bir bütün olan eski eserler, kendilerine yeninin katılmasıyla, aralarındaki ilişki ve bütüne nazaran nispet ve değerleri bakımından değiştiriler” (Eliot, 1983, s. 7) Eliot, bu duruma “uyum” adını vermektedir. Eliot’un bu düşüncelerinden hareketle onun, eskinin en güçlü yönlerinin yeniyi, yeniyi zenginleştirecek bir imkân olarak katıldığı organik bir bütünlükten yana olduğundan söz edilebilir. Ayrıca, tıpkı Tanpınar’ın ifade ettiklerine benzer bir biçimde, Eliot, bu fikri kabul eden herkesin, “hal”e, “geçmiş” in yön verdiğini, fakat “geçmiş” in de çağın şuuruyla yoğrulduğunu kabul etmesinin akla uygun olacağını söylemektedir (Eliot, 1983, s. 21).

Geçmişle mâzî arasındaki bu uyum arayışında, bir başka deyişle de hesaplaşmada karşımıza çıkan en önemli kavramlardan biri de gelenektir. Gelenek ne anlama geldiği geçmişten günümüze birçok alanda her zaman tartışılan bir konu olagelmıştır. Gelenek kavramı, Tanpınar’ın gerek romanlarında gerekse düzyazılarında önemli bir yer tutar. Gelenegi anlamlandıran süreklilik ve değişimin ne olduğu, nasıl anlaşılabilceği üzerine yapılan tartışmaların

tarihi ise Antik Yunan'a kadar uzanır. Bilindiği üzere, doğa felsefesinde, değişim kavramını evren yorumunun merkezine koyan filozof Herakles'tir. Bu filozofa göre, “evrende değişmeyen hiçbir şey yoktur.” Dolayısıyla değişmeyen tek şey değişimin kendisidir, onun “bir nehirde iki kez yıkanılmaz” “sözü çağdaş diyalektik düşüncenin de temelini oluşturmuştur. Herakles'in karşıt kutbunda ise durmadan değişen bir şey hakkında hüküm verebilmenin mümkün olmadığını, dolayısıyla evrende değişir gibi görünenin aslında bir yanılsama olduğunu savunan Parmenides bulunur (Aydın, 2013). Değişim ve süreklilik düşüncesi, sonradan Antik Yunan filozoflarının düşüncelerini, varlık ve oluş temelinde yeniden yorumlayan Nietzsche ve Heidegger gibi çağdaş filozoflarla yeniden ortaya çıkmış, konuyla ilgili tartışmalar günümüze kadar süre gelmiştir. Tanpınar da, Mahur Beste (1945) adlı romanının sonuna koyduğu Mahur Beste Hakkında Behçet Bey'e *Mektup* adlı yazısında, değişimin kaçınılmaz olduğunu söyler, Behçet Bey'e, bir başka deyişle de kendisine şöyle seslenir: “Siz kâinatın etrafınızda dönmesini istiyorsunuz. Düşünmüyorsunuz ki hayat sizi mahrekinin dışına atmış. Hayat kimsenin etrafında dönmez, herkesle beraber yürür” (Tanpınar, 2005, s. 152). Tanpınar'ın bu düşünceleri Batıda, değişim ve süreklilik düşüncesini, Tanpınar'ın anlayışına benzer bir biçimde, metafizik sınırların dışında, tarih ve kültür temelinde ve bizzat insanın dünyasını merkezine alarak yorumlayan T.S. Eliot, André Malraux gibi kimi yazar, düşünürlerin görüşleriyle benzerlik taşır. T.S. Eliot'a göre gelenek, hiçbir çaba harcanmadan edinilecek bir miras değildir, ona sahip olmak, ondan gerekli olanı alabilmek için öncelikle sanatçının “tarih şuuruna” sahip olması gerekir. Tarih şuuruyorsa, sadece “geçmişin” geçmişliğini bilmek değil, aynı zamanda onun “hâl” de varlığını sürdürdüğünü anlamak demektir. “Geçmişin” hal içinde varlığını hissetmek kadar ebediyeti, sınırsız, sınırlı olanda, yani bugünde bulmak, bu beraberliği hissedebilmektir” (Eliot, 1983, s. 21). Tıpkı Tanpınar'da da görüleceği gibi, bir yazarı hem geleceğe bağlayan hem de içinde yaşadığı zaman ve mekânın bir başka deyişle modernliğin keskin bir biçimde bilincinde olmasını sağlayan şey de aslında tam olarak budur. Mehmet Aydın ise (2013, s. 17), geleneğin tanımını yapmanın çok zor olduğunu ifade ettikten sonra, gelenek (tradition) sözcüğünün Latince “devam ettirmek” anlamına gelen “Tradio” ve “bir şeyi bir başkasına vermek, teslim etmek” anlamında kullanılan “Tradere” fiillerinden geldiğini söyler. Aydın'ın gelenekle ilgili bu açıklamasının Tanpınar'ın devam ederek değişmek, değişerek devam etmek düşüncesine açıklık kazandırdığı söylenebilir. Ancak Tanpınar'ın bu konudaki düşüncelerine daha yakından bakıldığında, geleneğin onda, sadece bir şeyi muhafaza etmek ve zamanı geldiğinde de ötekine teslim etmek anlamına gelmediği görülmektedir. Ona göre gele-

nek, akıp giden zaman içinde yeniden tanımlanır ve daima yeniden keşfedilir. Kısacası Tanpınar için gelenek, söz konusu anlamlarının yanı sıra, eski olanın yeniye eklenmesi ve zaman içinde onu zenginleştirilmesi demektir. Denilebilir ki o, “romanlarında artık kaybolan eskinin yaşama zevkini, geleceğini, yitip bir medeniyet kalıntısı olarak estetize edip müzeleştirerek, devamını arzu ettiği bir gelenek düşüncesine bağlamak istemiştir” (Aydın,2013, s. 37).

Bilindiği gibi, Ahmet Hamdi Tanpınar, toplumun Tanzimat'tan Cumhuriyete Batılı etkiler altında yaşadığı “modernleşme”yi medeniyet değiştirme kavramıyla açıklar. Kendisi, tarihsel olarak bu değişimin kaçınılmazlığına inanmakla birlikte, gelenekle, maziyle köprülerin tümünden yıkılmasına her zaman karşı olmuş, bu düşüncesini eserlerinde kimi zaman oldukça paradoksal bir hâl alan “değişerek devam etmek devam ederek değişmek” kavramlaştırmasıyla dile getirmiştir. “Tanpınar'ın kültür, medeniyet ve milliyet meselelerinde temel problem saydığı, “historisité- tarihîlik” dediği ve “devam ederek değişmek, değişerek devam etmek” şeklinde ifade ettiği “Devam fikri” dir (Uçman ve İnci, 2010, s. 120). Tanpınar bu konudaki düşüncelerini şu sözlerle ortaya koyar:

“Köksüz şeyler daima yüzer, daima beyhude yere bir sahil arar. Hâlbuki millî hayat devamdır. Devam ederek değişmek, değişerek devam etmektir. Çünkü yaratmanın ilk şartı devamdır, hakikî kırılışlar ve kopuşlar ancak yaratış ucubeleri, yarım mahlûklar vücuda getirir. Çünkü hayatın ortasında onun bir parçası gibi değil, kendi dağılmış zerrelere devam ederler. Tıpkı ölümden olduğu gibi” (Tanpınar, 2001, s. 24).

Onun bu düşüncesinde, Henri Bergson'un Bergsonculuk ya da Sezgicilik olarak adlandırılan ve temelinde Bergson'un kendine özgü zaman kavrayışının yanı sıra, görüşlerinde Bergson'un önemli bir etkisi bulunan T.S. Eliot'un gelenek, kültür ve süreklilik üzerine düşüncelerinin büyük bir etkisi vardır. Bilindiği üzere Bergson'un zaman kavrayışı mekanik zaman ve ruhsal zaman ayırımına dayanmaktadır. Adlandırmalardan da anlaşılacağı üzere, mekanik zaman, rasyonel aklı kutsayan pozitivist anlayışın büyüden arınmış insan ve toplum tasavvurunu ele verirken, ruhsal zaman insanın iç dünyasına, bir başka deyişle iç saatinin işleyişine atıfta bulunmaktadır. Siyasî anlamda bir kraliyet yanlısı olmakla birlikte modern bir şair ve düşünür olan T.S.Eliot, kültürel alanda evrimi, Bergson'un Yaratıcı Evrim Teorisinin ruhuna uygun olarak ortaya koymaya çalışmıştır. Söz konusu teoriye göre, birbirinden farklı alt-kültürlerin benzer unsurlarından oluşmuş olan her kültür, devam edebilmek için zorunlu olarak dinamik bir evrim sürecine ihtiyaç

duymaktadır. Bu evrim sürecinin amacı, o kültürde var olan potansiyellerin gerçekleştirilmesi, yani kültürün mümkün olan en olgun seviyeye ulaşmasıdır. “Kültürde bu gelişme birbirine nazaran gittikçe genişleyen şuur seviyelerini, değer sistemlerini ve perspektifleri temsil eden safhalardan oluşmaktadır” (T.S. Eliot, 1983, s. 6). Eliot’un bu düşüncelerinin, daha önce de sözü edildiği gibi, Tanpınar’ın özellikle devam ederek gelişmek, gelişerek devam etmek şeklinde özetlediği kültürel değişim anlayışına etkisi açıktır. Şerif Eskin’e göre de Tanpınar’daki Bergsonist kavramsal çerçeve çok belirgindir. Ona göre, öteden beri bu etkiye hep dikkat çekilmiş, ancak bu konudaki sistematik incelemeler eksik kalmıştır. Tanpınar’da asıl önemli olan nokta “Bergsonist süre” [*durée*] kavramıdır ancak onun çalışmalarının biçimlenmesinde son derece etkili olan hafıza kavramı hep göz ardı edilmiştir. Eskin’e göre Tanpınar’ı asıl besleyen Bergson’un hafıza hakkındaki tezleri olmuştur. Zaten Bergson’un asıl zaman olarak belirttiği saf süreyi mümkün kılan, yani ona Tanpınar’ın “Zaman” adlı şiirine atıfla söylenirse “yekpare, parçalanamaz akış” imkânını sağlayan şeyin kendisi hafızadır (Aşkın, 2015).

Söz Bergson’dan açılmışken, Tanzimat’ın pozitivist mirasını devralan Ziya Gökalp’in sosyolojik anlayışının şekillendirdiği Cumhuriyet epistemolojisine karşı, içinde Bergson’u Türkçeye çeviren Mustafa Şekip Tunç, İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi felsefecilerin, Abdülhak Şinasi Hisar, Ahmet Hâşim, Yahya Kemâl, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi yazar ve şairlerin yer aldığı *Derghâh* (1921) hareketini de anmak gerekir. Çünkü Tanpınar’ın bu konudaki görüşleri bu çevre içinde gelişip olgunlaşmıştır. Bergson’un geliştirmiş olduğu zaman kavrayışı 1910 ile 1940’ların sonlarına kadar devam eden James Joyce, Virginia Woolf, Samuel Becket, Marcel Proust gibi Tanpınar’ı da etkilemiş kimi modernist yazarların romanlarına, Bilinç Akışı Tekniği adı verilen bir yöntem kullanılarak yansıtılmıştır. Bilinç Akışı Tekniği insan bilincinin şimdiki zamanın gevşek koordinasyonu altında, çağrışımların etkisiyle âdeta bir sarkaç gibi geriye ileriye kesik kesik, düzensiz sıçramalarla çalıştığı anlayışına dayanmaktadır. Zaman kavrayışının romana bu haliyle uygulanması, dönem itibarıyla roman sanatında bir devrim niteliğinde olup sanatçının gerçekliğe bakış açısını derinden etkilemiştir. Bu teknikte, Tanpınar’ın Huzur (1949) ve Saatleri Ayarlama Enstitüsü (1954)’nde de görüleceği üzere, iç monoloğun yanı sıra dramatik monoloğun da yoğun bir biçimde kullanıldığı, zamanın bazen anakronik bazense döngüsel bir hâl aldığı görülür. Bu teknikte olaylardan, gerçeklerden çok, olayların ve gerçeklerin zihinsel ve ruhsal alanda bıraktığı izlenimler daha önemlidir. Bu teknikle kaleme alınan romanlarda tıpkı Huzur (1949)’da görüleceği gibi, geçmiş zaman, şimdiki zamanın içinde eriyerek, âdeta gelecek zamanı şekillendirme kudretini içinde saklı

tutan bir nitelik kazanmıştır. Tanpınar'ın, romanlarının kurgusunda en temel unsurlardan olan zaman kavrayışı dikkate alındığında, kanımızca onun, insanın iç dünyasında, geçmişin şimdinin ve geleceğin bir arada var olduğuna inanan Bergson'un bu ruhsal zaman anlayışını, Tanzimat'tan beri süre gelen toplumsal değişmeyi anlamlandırmak için bir imkân olarak düşündüğü söylenebilir. Tanpınar söz konusu zaman anlayışını, tarih ve kültür alanına uygulamak içinse edebî bir form olarak romanı kullanmıştır. Söz konusu Batılı yazarların etkisinin yanı sıra, Tanpınar'ın düşünce dünyasında, hocası Yahya Kemal'in "kökü mâzide olan âti" düşüncesinin önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Tanpınar göre (2001, s. 62) Yahya Kemal'in klasik ya da neoklasik olarak anılmasının nedeni, Tanzimat'tan beri gelen nesillerde görüldüğü gibi, eski şiirden ayrılma, uzaklaşma imkânları arayacağı yerde, ona yaklaşma çareleri arayarak eserlerini vücuda getirmesinde, onu kendi bütünlüğünde yenilemesindedir. Yahya Kemal bunu nesrinde de yaparak inkâr edilen eski nesri yenilemiş, kırılan zincirin halkalarını, birbirine eklemiştir" (Tanpınar, 2001, s. 62). Tuncay İmamoğlu "Ahmet Hamdi Tanpınar'da Süreklilik ve Değişim" adlı makalesinde, Yahya Kemal'in Bergson'un işlediği 'süre' fikrini, eski şark hikmetinin esprisine uygun olarak kısaca 'kökü mazide olan atiyim' mısraıyla güzel bir şekilde ifade ettiğinden söz eder. Yazara göre; "Süreklilik içinde değişim, değişim içinde süreklilik" şeklinde formüle edilen bu anlayış, "devam ederek değişmek, değişerek devam etmek" şeklinde Ahmet Hamdi Tanpınar düşüncesinde de vardır" (2003, s. 137). Gerçekten de Tanpınar'ın Huzur (1949) adlı romanının başlarında, romanın başkahramanlarından Mümtaz, sokakta eli yüzü toz içinde oyun oynayan kız çocuklarının, oyun oynarken söyledikleri türküyü duyunca, kendisine bile tam olarak tercüme edemeyeceği kimi hisler içinde kalır. Sevgilisi Nuran'ın da tıpkı kendi annesi gibi çocukken sokakta bu türküyü söyleyerek oynadığını hayal eder. Kim bilir Nuran'ın anneannesi hatta onun da annesi çocukken bu türküyü söyleyerek oynamıştır. Mümtaza göre işte devam etmesi lazım gelen bu türküdür. Tanpınar devam ederek değişmek, değişerek devam etmek demek, çocuklarımızın bu türküyü söyleyerek, bu oyunu oynayarak büyümesidir. Her şey değişebilir, hatta her şeyi kendi irademizle değiştirebiliriz. Ama değişmeyecek olan şeyler, tıpkı geçmişten geleceğe söylenecek bu eski türkü gibi, hayata şekil veren, ona bizim damgamızı basan şeylerdir (Tanpınar, 1979, ss. 17-18).

Tanpınar'ın Tanzimat'tan Cumhuriyete yaşanan Batılı modernleşmeyi medeniyet değişimi gibi nötr değil, medeniyet değiştirme gibi pasif bir yapıda kavramlaştırması ise dikkat çekicidir. Bu durum, bu değişimin kaynağında öznenin/bireyin rızasının değil, insanı/toplumu değişimin nesnesi olarak

gören dediğim dedik bir “üst bir aklın” varlığına işaret etmektedir. Dolayısıyla bu kavram özünde, kendiliğinden bir baskı, bir tahakküm niteliği taşımaktadır. Tanpınar’a göre bu tahakküm Tanzimat’la birlikte ivme kazanmıştır. Saatleri Ayarlama Enstitüsü (1949)’nde rasyonel aklın rehberliğinde, Tanzimat’la başlayan, Cumhuriyet sonrasına kadar uzanan bu dediğim dedik Batılı modernleşme sürecini ironiyle anlatan Tanpınar’ın romanın başkahramanlarından *SAE*’nin kurucusu ve müdürü Halit Ayaracı’ya söylediği şu ironi kokan sözler, Max Weber’in toplumsal düzenin ve insanın kendine yabancılaşmasını anlatan “büyüden arındırılmış dünya” ve “demir kafes” metaforlarıyla birlikte düşünmek kanımızca ufuk açıcı olacaktır: “Saat bir vasıta, bir âlettir. (...) Terakki (ilerleme) saatin tekâmülüyle başlar. İnsanlar saatlerini ceplerinde gezdirdikleri, onu güneşten ayırdıkları zaman medeniyet büyük bir adım attı. Tabiattan koptu. Müstakil bir zaman saymaya başladı. (...) İnsan, her şeyden önce iştir, iş ise zamandır”(Aydın, 2013, s. 129). Tanpınar’a göre iş insanı temizliyor, güzelleştiriyor, kendisi yapıyor, etrafıyla arasındaki bir yığın münasebet kuruyor, fakat aynı zamanda insanı zapt ediyordu. Taner Timur “Devlet Planlama Teşkilatını sembolize eden Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nü “bürokrasiyi rasyonelleştirme amacıyla kurulan bir örgütün bürokrasiyi en yozlaşmış nitelikleriyle aktarmasının bir eleştirisi” (Uçman ve İnci, 2010, s. 406) olarak değerlendirmektedir. Batılı modernleşmeyi temel alarak, toplumu, toplumsal tabanın onayına ihtiyaç duymadan, bir başka deyişle gerektiğinde “halka rağmen halk için” (Aydın, 2013, s. 84) yukarıdan aşağı değiştirmeye çalışan bu pozitif mantığın sonuçlarından en önemlisi, ne doğru ne de batılı olabilmiş, ruhsal ve zihinsel dünyası parçalanmış şizofren bir kişiliktir. Tanpınar’a göre her şeyin bir çaresi vardır. Fakat bir medeniyetin iflâsı sonucunda insanın zihninde ve ruhunda meydana gelen bu bozulmanın çaresi yoktur. Mahur Beste’de Sabri Hoca, Behçet’e şöyle seslenir:

(...) sen cilt yapıyorsun; şiraze nedir bilirsin. Bizde insanoğlu şirazesiz kalmış. Hayat onun için ahenksiz, birbirini tutmayan, günün hayatına cevap vermeyen bir yığın ölü kıymetler tarafından idare ediliyor. Dünyaya baktığımız zaman aynı görüyor, kendi kendimize kaldığımız zaman ayrı düşünüyoruz (Tanpınar: 2005, s. 87).

Okur, Tanpınar’ın romanlarında ve hikâyelerinde bu ahenksiz, şizofren kişilikle sık sık yüz yüze gelir. Bu bölünmüş kişilik önce, Tanpınar’ın ilk öykü kitabı olan Abdullah Efendi’nin Rüyaları (1943) nda karşımıza çıkar. Tanpınar bu hikâyesinde, ruhsal ve zihinsel bütünlüğü yıkılmış “özne”nin iç hâllerine ışık düşürür. Özellikle kimi bölümlerinde, gelenek, mâzi, modernleşme merkezli uzun tartışmalarla bir tezli romanı çağrıştıran Huzur (1949) da ve

Saatleri Ayarlama Enstitüsü (1954) nde ise bu şizofreni alanını genişletir, siyasal-toplumsal olanı da içine alarak kendini daha dramatik bir tonda açığa vurur. Tanpınar'a göre, Tanzimat'la birlikte daima içimizden ikiye bölünmüş olarak yaşamışızdır (...) bu ikilik, evvelâ umumî hayatta başlamış, sonra cemiyetimizi zihniyet itibarıyla ikiye ayırmış, nihayet amelîyesini derinleştirerek ve değiştirerek fert olarak da içimiz yerleşmiştir. “Bölünmüşlük: ...Bir medeniyetten öbürüne geçmemizin getirdiği ikiliktir” (Tanpınar, 2017, s. 24).

Tanpınar, yazıda daha önce dile getirildiği gibi, son tahlilde modernleşmeden yana olmakla birlikte, Tanzimat'tan Cumhuriyete uzanan batılı modernleşmeyi, şimdiki zamanın içinde soluk alıp veren ruhtan, o güne kadar sürüp gelen insan ve toplum tasavvurundan, kısaca o köklü ve görkemli gelenekten bir kopuş olarak nitelemiştir. Tanpınar'a göre medeniyet bir bütündür. Bir medeniyet, kurumları ve değer hükümleriyle birlikte gelişerek varlığını sürdürür, onları gereksiz bulmaz, onlardan şüphe de etmez. Nasıl ki insan bir elinin, bir ayağının, bir burnunun olduğunu düşünmeden onlarla birlikte yaşarsa, bir medeniyette işte öyle kurumları ve değer hükümleriyle yaşar. Ona göre gerçek anlamda “taazzuv” yani şekillenme budur. Elbette umumî hayat değiştikçe medeniyet de söz konusu kurumları ve değer hükümleriyle birlikte değişir, dönüşür. Hatta değişirken bazen bu kurumlardan ve değerlerden kimileri bütünüyle tasfiye de edilebilir. Ancak bütün bu değişiklikler insanla birlikte olur (Tanpınar, 2017, s. 40). Tanpınar, bu duruma Batıda, özellikle Rönesans'la birlikte başlayan ve Sanayi Devrimiyle derinleşen toplumsal değişimleri örnek gösterir. Batıda yaşanan bu değişimlerin her bir safhasının neden sonuç ilişkileri açısından birbirine bağlı olduğunun altını çizer, tarihsel süreç içinde yaşanan bütün buhranlara, devrimlere, teknik ilerlemelere rağmen mâzi ve hâl arasındaki bağın kopmadığına işaret eder. Tanpınar'a göre, bizde ise Tanzimat'tan sonra bu durum tam tersine gelişmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Batı'nın teknik üstünlüğünün kabulüyle başlayan yenileşme hareketleri özellikle Tanzimat'tan sonra güç kazanmış, Cumhuriyetle ise çok daha sağlam temellere oturarak bir daha geriye döndürülemez bir süreç haline gelmiştir. Tanpınar, Huzur (1949) da “yeni”yi savunurken, “eski”yle sürekli bir hesaplaşma içinde bulunan İhsan'a, ihtiyatlı bir biçimde şunları söyletir: “ Evvelâ insanı birleştirmek. Varsın aralarında hayat standardı gene ayrı olsun; fakat aynı hayatın ihtiyaçlarını duysunlar... Biri medeniyetin enkazı, öbürü yeni medeniyetin henüz taşınmış kiracısı olmasınlar. İkisinin arasında bir kaynaşma lâzım” (Ayдын, 2013, s. 92).

Gönlüyle mazide aklıyla ise şimdide olan Tanpınar'ın bu değişimi iliklerine kadar yaşayan, son tahlilde Batılı değişimden yana bir aydın olduğu gerçeği

göz önüne alındığında onun, medeniyet değiştirme olarak kavramlaştırdığı bu sürece dair söyledikleri büyük bir önem kazanmaktadır. Tanpınar'ın Batılı medeniyet değişimi karşısında duyduğu kaygıların, onun bazen “gelenek”, bazen “mâzi” bazen de “eski” olarak kavramlaştırdığı bir geçmişin kayboluşundan, mührünü hayatın her alanına vurmuş bir medeniyetin çöküyor, nevi şahsına münhasır bir hayat ve insan kavrayışının boynu bükük tarih sahnesini terk ediyor oluşundan kaynaklandığı açıkça görülmektedir. Bu kaygı, bu değişim sürecinden duyulan tereddüt Mahur Beste (1944)'ye, eski ile yeni arasında bocalayan Sabri Hoca'yla, sürecin kaçınılmaz olduğunu savunan Behçet Bey arasında geçen konuşmaya şu sözlerle yansır:

(...) bize lâzım gelen, gömlek değiştirmek değil, içten değişmektir. Bu sadece dıştan yapılacak şey değil. Bunu olduğumuz yerden yapamayız, içten dıştan her ufuk bir görüş zaviyesidir. Bütün cemiyet hayatı zihniyet etrafında döner, insanı yeni baştan, yeni esaslarla kurmamız lâzım; yeni kıymetlerle yaşayan bir insan. Hâlbuki bu imkânsız...

“Niçin imkânsız olsun? Az mı değiştik, seksen yıl içinde az mı şey yapıldı? (Behçet Bey neredeyse sözünü “saye-i şahanede” diye bitirecekti).

“Az mı, çok mu bilmem. Zaten bu dâvada az çok olmaz; bu hep veya hiç dâvasıdır. Nispet girmez. Bir zihniyet ya tam değişir ya da değişmez; gerisi dışta kalır. Şark içimizde son sözünü söylemedikçe hür olamayız, yaşadığımız zamana sahip olamayız. Bir medeniyet günün efendisi olabilmelidir. Biz artıkla yaşıyoruz (Tanpınar, 2005, ss. 87-88).

Tanpınar'a göre, Tanzimat'la birlikte Batı'ya yönelen Osmanlı Devleti'nde eskiden ne bütünüyle vazgeçilebilmiş, ne de yeni olan, hayatımıza eğreti olmayacak bir biçimde girip kök salabilmiştir. Olsa olsa “mimarimizde, ev eşyamızda, kıyafetimizde, hayat tarzımızda bir ikilik doğmuş, (...) eski ile yeni arasında bir dil, hemen hemen o kadar yapmacık bir kıyafet ve başta Frenk taklidi sivri bir sakala bir çehre uydurulmuştur (Moran, 2013, s. 303). Tanpınar, bu düşüncelerini başka bir yazısında ise kısaca şöyle dile getirir: “Tanzimat'tan sonra daima içimizden ikiye bölünmüş olarak yaşadık. Bir kelime ile yaptığımızın çoğuna inanmadık” (Tanpınar: 2017, s. 41). Öte yandan Tanpınar'ın medeniyet değiştirme sözüyle kavramlaştırdığı Batılı modernleşme süreciyle ilgili olarak dile getirdiği eleştirilerde önemli bir haklılık payı bulunmakla birlikte, bu eleştirilerin kendisinin değişerek devam etmek, devam ederek değişmek anlayışı çevresinde bir sistematik bütünlüğe ulaşmadığı görülmektedir. Tanpınar'ın eserlerinde sorguladığı süreklilik ve gelenek konularının üzerinde çoğu kez bocaladığı göze çarpar. Eski değişmeden devam

edemeyeceğine göre, geleneğin tam ne olduğunu tanımlamak çok zordur. Çünkü gelenek düşüncesi, akan giden zaman içinde yeniden tanımlanır ve daima yeniden keşfedilir. Berna Moran'a göre (2013, s. 322) Tanpınar için "asıl olan miras ne mâzide, ne de Batıdadır. Doğuda, Batıda gerçekliğimizin içindedir ve biz bunların her ikisinin ülkemizin gerçekliğine uygun bir bireşimini yapmak" (Aydın, 2013, s. 44) zorundayızdır. Sonuç olarak Tanpınar'ın geleneği modernist bir doğrultuda düşündüğü ancak ihtiyatı da elden bırakmadan Batılılaşma siyasetinin yanında yer aldığından söz edilebilir. Moran'a göre (2013, s.285) Tanpınar için, "toplumun yaratacağı yeni hayat, kültür ve uygarlık, kendi köklerimize bağlı kalacak, kendi damgamızı taşıyacak, eskiyle süreklilik gösterecektir." Bir toplumun, devam ederek değişmesi, değişerek devam etmesi için, o toplumun kültüründe değişmeyen ya da değişime, o topluma özgü rengi verecek olan kimi sabitelerin de bulunması gerekir. Nedir o halde bu sabiteler? İşte Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, söz konusu şiarına temel teşkil eden esas sabite, kanımızca, Mahur Beste (1944) adlı romanının şu satırlarında karşımıza çıkar:

Cemiyetin kaderini yapan her türlü geçici şartlar aşılrsa bile, çok derinde, aşılması imkânsız olan bir duvar vardı. Bu her medeniyetin fertlere bir miras gibi aşıladığı, içtimaî bir insiyak hâlinde babadan oğla süre giden zihniyetti. Onu değiştirmek çok güçtü. Halbuki o olduğu gibi kaldıkça her adımda bin bir şekilde bürünerek gene karşımıza çıkacaktı (Tanpınar, 2005, s. 82).

Tanpınar'a göre, işte bu zihniyeti şekillendiren unsurlar, bizi biz yapan, bizi diğer milletlerden ayıran bir özellik taşırlar. Sözelimi ana dilimizdeki eda, İslâm dini, Tanpınar'ın sevdiği ifadeyle Müslümanlığımız, türkülerimiz, klasik musikimiz, mimarimizin yanı sıra İslâm "resim" sanatları içinde anabileceğimiz çini, hat, tezhip, ebru gibi sanatlar, hem bizi bize, hem de bizi bizden başkalarına tanıtan aynalardır.

Sonuç ve Değerlendirme

Edebi ürünler, özellikle de roman, toplumların tarihsel süreç içinde geçirdikleri siyasî, iktisadî, sosyo-kültürel değişimleri, dönüşümler hakkında ipuçları sunan değerli malzemelerdir. Batılı modernleşmenin hız kazandığı Tanzimat'tan Cumhuriyete uzanan süreçte yazılan romanlar bu bakış açısıyla incelendiğinde, söz konusu eserlerin Batılı modernleşmenin getirdiği toplumsal değişimin gerek bireyin gerekse toplumun hayatındaki etkilerine odaklandıkları görülür. Ahmet Hamdi Tanpınar, hem Doğu'yu hem de Batı'yı yakından tanımış, her ikisinin ortaya koyduğu kültürden nasibini fazlasıyla almış nevi şahsına münhasır bir yazardır. Ahmet Hamdi Tanpınar'ı nevi şahsına mün-

hasır kılansa, şiirlerinde ve yazılarındaki lezzeti emsalsiz üslûbu bir kenara konulacak olursa, bütün bir felsefî ve edebî düşüncesini söz konusu Batılı modernleşmenin bir sonucu olan gelenek ve modernlik arasındaki gerilimin, bireyin ve toplumun dünyasında doğurduğu huzursuzluğa hasretmesidir. Tanpınar, Türk toplumunun özellikle Tanzimat'tan itibaren yaşadığı büyük dönüşümü “medeniyet değiştirme” olarak kavramsallaştırmış, bu dönüşümü gerek romanlarında gerekse düzyazılarında kendisinin inandığı “devam ederek değişmek değişerek devam etmek” düşüncesinin ışığında, “yeni insan, “yeni hayat”, siyasal iktidar, aydın, Doğu ve Batı, kültürel süreklilik gibi kavramlar ekseninde incelemiştir. Böylece Tanpınar hem bir romancı hem de bir düşünür kimliğiyle, Tanzimat'tan Cumhuriyete uzanan süreçte Batılı modernleşmenin ironik bir eleştirisini yapmıştır.

Tanpınar'ın, romanlarında ve düzyazılarında ısrarla sorguladığı gelenek, modernlik, toplumsal değişme ve kültürel süreklilik gibi konularda yer yer bocaladığı ve bu konularda görüşlerinin bir senteze ulaşmadığı dikkat çekmektedir. Sözelimi gelenek düşüncesi muhafazakâr kabul edilen pek çok yazarın aksine Tanpınar'da, akıp giden zaman içinde her zaman yeniden tanımlanan ve tecrübe edilen, daima yeniden keşfedilen bir gerçeklik olarak kendini açığa vurur. Tanpınar'ı okurken, onun mâziye Cumhuriyet epistemolojisinin içinden baktığı, dolayısıyla geleneği modernist yani düz zamansal bir çizgide düşündüğü, “hazır sunulacak bir sentezcilikten özellikle kaçınarak, oluşacak “yeni hayat” içinde uzağı görmek” (Aydın, 2013, s. 44) istediği gözden kaçırılmamalıdır. Tanpınar'ın düşüncesinde ne maziyi sevmek, ne Batıyı tanımak ne de ona hayran olmak bizim için yeterlidir. Mazi nihayet geçmiş bir zamandır, o bizde ancak kendisine has akisleriyle, yankılarıyla var olabilir, ona hem içimizden hem de şimdiden bir şeyler katarsak bizimle birlikte soluk alıp verebilir. Tanpınar ne geçmişi bir altın çağ olarak görmekte, ne de ona sırt çevirmektedir. O, kendimizden vazgeçmeden, fakat kendimizi değiştirerek Batı Dünyası ile ilişki içinde olmamızı, geçmişimizi, onunla daha bilinçli, eleştirel bir ilişki kurarak yeniden kazanmamız gerektiğini düşünmektedir. Geçmişimizi değiştirmemiz mümkün olmadığına göre, geçmişle kurduğumuz ilişkiyi değiştirmemizin gerekli olduğuna işaret eden Tanpınar'ın temel amacının, geçmişe dönmek değil, geçmişle gelecek arasında zengin bir bağ kurarak, sosyal realitelerimizle ilgili ortaya çıkan problemlere uygun cevaplar bulmak ve hem çağdaş dünyayla hem de kendi kültürümüzle barışık yaşamak olduğunu söyleyebiliriz.

Tanpınar'ın anladığı anlamda Batılı modernleşme, ne hazır bir reçete ne de bir sentez sunmaktadır. Dolayısıyla onun romanlarında mazinin ve şimdinin,

aynı potada, huzurlu bir geleceği şekillendirecek bir kıvamda eridiği bir sentezi ısrarla görmek arzusunun, alımlama estetiği bakımından, okurun bakış açısını ve yorum gücünü dışarıda bırakan ideolojik bir okuma olacağı açıktır. Çünkü bu okuma anlayışı önünde sonunda Tanpınar'ın “Saatleri Ayarlama Enstitüsü (1954) adlı romanında ironik bir üslûpla eleştirdiği rasyonel aklın rehberliğinde çok ince mühendislik ayarlarıyla biçimlendirilen ütopyik bir toplum tasavvuruyla ilişkilidir. Tanpınar, ideolojiyle bağı çok güçlü bir yazar olmasa da, modernleşme, kültür, din, toplum, millet, medeniyet, estetik, gelenek, süreklilik, aydın gibi konularda düşüncelerini ve tercihini eserlerinde ortaya koymuş, bu düşünceleriyle ilgili tezlerini nevi şahsına münhasır bir üslûpla romanlarına ustaca yerleştirmiştir. Modernleşme düşüncesi onda “eski”nin her alanda, en güçlü yanlarının “yeni”nin içinde eriyerek ona güç kattığı ancak macerası risk ve sürprizlerle dolu bir süreç olarak tanımlanır. Modern hayatın Tanpınar'ın sevdiği deyişle “yeni hayat”ın her alanında yeniyi oluşturabilmek için her şeyden önce kendi gerçekliğimizden doğan, zamana uygun düşüncelere ve üretim programlarına ihtiyacımız vardır.

Tanpınar'ın düşüncelerinin ışığında onun da dâhil olduğu Türk aydınının Batılılaşmayla ilgili paradoksunu ise şöyle ifade edebiliriz: Cumhuriyet ideolojisini benimseyecek aydın, Doğunun ve Batının ürettiği düşünce ve bilgi birikimi özümlemek, ancak sonuçta yüzünü Batıya dönmek durumundadır. Tanpınar Doğuya bakar ama baktığı Doğu, son tahlilde Batının bilgi ve birikimiyle baktığı bir Doğudur. Öte yandan Tanpınar'a göre, birey ve toplum açısından ele alındığında, Batıyla Doğu arasında esaslı farklar vardır. Söz gelimi İnsan ve toplum tasavvuru açısından değerlendirilecek olursa, Batı'da ben duygusunun Doğuda ise Biz duygusunun hâkim olduğu söylenebilir. Batıda hem içe dışa dikkat kesilmiş, keskin bir bilince sahip bir birey varken, Doğuda insan içe dönüktür. Batı pozitif bir zihne sahip olup, düşüncede ve eylemde rasyoneldir, tasnifçi bir mantığa sahiptir. Doğuda pozitif aklın tersine Tanrısal/teolojik bir akıl ve bakış açısı vardır. Doğuda, “karmaşıklık” ve “dağınıklık” kendine has bir güzelliği, estetiği vardır. Öte yandan Tanpınar, Doğu'da edebiyatın özellikle de romanın hem geç hem de esaslı bir biçimde gelişmemiş olmasını Doğuda bireysel trajedinin yokluğuyla açıklar ve Hıristiyanlıkta var olan günah çıkarmayı bireysel bir itiraf olarak gördüğü roman sanatıyla ilişkilendirir. Kısaca ona göre Batı maddecî, Doğu maneviyatçıdır. Tanpınar'ın bu düşünceleri, onun en önemli iki romanı olarak kabul edilen Huzur (1949) ve Saatleri Ayarlama Enstitüsü (1954)'ne temsil kabiliyeti yüksek roman kahramanları ve zengin bir üslûpla yansımıştır. Tanpınar'a göre Batı düşüncesi sürekli olarak kendi kültürel birikimlerini yeniden yorumlayarak ilerlemektedir. Bu düşünce, onun “devam ederek değişmek

değişerek devam etmek” şiarıyla birlikte yorumladığında, Batıda kültürel devamlılığı sağlayan temel unsurun, geçmişin, kaynaklara dönülerek yeniden yorumlanması, eş bir deyişle yeniden inşa edilmesinden başka bir şey olmadığı söylenebilir. Gerçekten de daha yakından bakıldığında Batı’nın modernleşme sürecini hazırlayan, ona hız veren bütün bir yazılı birikimin kaynağında Grekoromen kültürün var olduğu görülür.

Sonuç olarak, felsefeye ve sosyolojiye değer vermeyen, bu bilimlerin geleneğinin oluşmamış olduğu toplumlar, ne geçmişlerini ne de şimdikiyi doğru sorgulama ve yorumlama gücüne sahip olamazlar. Dolayısıyla bu toplumların, geleceklerini öngörme kudretinden de uzak ve yoksun oldukları söylenebilir. Türkiye gibi, felsefe ve sosyoloji geleneğinin birçok nedenle geç geliştiği toplumlarda ise, edebî bir tür olan romanın daha önce değinildiği gibi toplumsal gelişmeyi açıklayan bir özellik kazandığından söz edilebilir. Bu bağlamda Ahmet Hamdi Tanpınar’ın romanları, Türkiye’de özellikle Tanzimat’tan Cumhuriyete, siyasî, iktisadî ve sosyokültürel alanlarda yaşanan dönüşümün ruhunu derinden kavrayabilmek, Batılı modernleşme ekseninde yaşanan açmazları, tartışmaları daha iyi anlayabilmek için okura, edebî bir üsluptan asla taviz vermeden, felsefî ve sosyolojik bir perspektif sunmaktadır. Ancak Tanpınar’ın, hocası Yahya Kemal’in “kökü mazide olan âtiyim” şiarından, Henri Bergson’un “zaman” anlayışından ve T.S. Eliot’un “gelecek ve kültürel devamlılık” hakkındaki düşüncelerinden ilhamla geliştirdiği “medeniyet değiştirme” ve “değişerek devam etme, devam ederek değişme” olarak kavramlaştırdığı düşünceleri, kanımızca hem bir senteze ulaşmamakta hem de paradoksal bir görünüm içermektedir. Dolayısıyla Tanpınar’ın bu düşüncelerinin izinin eserlerinde, etkilendiği kaynaklar göz önüne alınarak yapılacak daha kapsamlı çalışmalarla sürdürülerek sistemli bir biçimde ortaya konulması ve düşüncelerinin tarihsel bağlamı göz ardı edilmeden geçerliliğinin sorgulanması gereklidir.

Kaynaklar

Alver, K. (2012). *Edebiyat Sosyolojisi*. (Editör: Köksal Alver) Ankara: Hece Yayınları.

Aşkın, C. (2015). “Şerif Eskin’le Tanpınar’da Bergson Etkisi Üstüne” Dünya Bülteni.15.02.2015

<http://www.dunyabulteni.net/tarih-ve-toplum-konusmalari/323652/serif-eskinle-tanpinarda-bergson-etkisi-uzerine>. Erişim Tarihi: 13.5.2018

Aydın, M. (2013). *Kayıp Zamanın İzinde* (2013). *Ahmet Hamdi Tanpınar*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Belge, M. (2018). *Şairaneden Şiirsele*. İstanbul: İletişim yayınları.

- Berber, G. (2005). Yeni Arayışların Işığında Ahmet Hamdi Tanpınar. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(3).
- Durkheim, E. (2014). *İntihar*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Eagleton, T. (1988). *Edebiyat Kuramı*. İstanbul: Ayrıntı.
- Erkilet, A. (2015). *Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları*. İstanbul: Büyüyen Ay.
- Eliot, T.S. (1983). *Edebiyat Üzerine Düşünceler*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eliot, T.S. (1981). *Kültür Üzerine Düşünceler*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hizmetli, Sabri, “Osmanlı Devletinde Tanzimat Fermanının İlanından Sonra Gayr-ı Müslimlerin Durumlarıyla İlgili Gelişmeler” (1999) *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt:12, Sayı:2
- İmamoğlu, Tuncay, “Ahmet Hamdi Tanpınar’da Süreklilik ve Değişim” Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Cilt 2, Sayı 1-2 (2003)
- Kerman, Z. (2007). *Tanpınar’ın Mektupları..* İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kongar, E. (1999). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Sunar, L. (2016). *Türkiye’de Toplumsal Değişim*. Ankara: Nobel
- Moran, B. (2013). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- 2013
- Rentzsch, Julian ve Şahin İbrahim (2018). *Tanpınar’ın Saklı Dünyası*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Tanpınar, A, H. (2017). *Yaşadığım Gibi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A, H. (2001). *Yahya Kemal*, İstanbul: YKY.
- Tanpınar, A, H. (2005). *Mahur Beste*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A, H. (2017). *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A, H. (1979). *Huzur*, İstanbul: Tercüman Kitapçılık.
- Tanpınar, A, H. (1987). *Aydaki Kadın*, İstanbul: Adam Yayınları.
- Tanpınar, A, H. (2006). *Hikâyeler*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A, H. (2001). *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan.
- Tanpınar, A, H. (2007). *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tolan, B. (1985). *Toplum Bilimlerine Giriş: Sosyoloji ve Sosyal Psikoloji*. Ankara: Gazi.

Uçman ve İnci (2010) *Ahmet Hamdi Tanpınar*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.

Yıldız, A. (2018). *Türkiye'den Aydın Potreleri-1: Kurtuluş Kayalı*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Wellek R. ve Warren A.(2005). *Edebiyat Teorisi*. İzmir: Akademi Kitabevi.

Extended Abstract

Ahmet Hamdi Tanpınar is an artist and intellectual who is the only one of its kind as he exceedingly gets his share of the cultural accumulation of both the Eastern mentality and the Western mentality which he is closely acquainted with. He has affected Turkish literature deeply. Beyond his unique style reflected on his literary work, the characteristic making him the only one of its kind is his concentration, his philosophical and artistic mentality and curiosity on the trouble caused by the tension between the tradition and modernity which is a result of Western modernization. Next to being a poet, literature historian, and critic, with his novels in literature Tanpınar left a significant mark on Turkish Literature. When Tanpınar's novels are examined, it is seen he has a deep point of view which is based on an inclusive and qualified historical foundation. Tanpınar conceptualized the big transformation that the Turkish Society experienced, especially since the Tanzimat Reform Era. As 'civilization change' he investigated this transformation in the axis of the concepts, such as 'new human', 'new life', 'political power', 'enlightened', 'East and West', 'cultural continuity', in the light of the idea of 'changing by proceeding and proceeding by changing' which he believes in his novels and prose. Thus, Tanpınar made an ironic criticism of the Western modernization in the period which reaches out from the Tanzimat Reform Era to Republic Era with the identity of both a novelist and a thinker.

Along with social, cultural, political and economic conditions Tanpınar was born into, his teacher Yahya Kemal Beyatlı comes first among the thinkers who deeply influenced Tanpınar's climate of mentality and soul. Among those who are the source of Tanpınar's ideas about the social change are the poets and writers such as T.S. Eliot, Marcel Proust, James Joyce along with the philosophers and sociologists such as Henri Bergson, Max Weber, Emile Durkheim.

It attracts the attention that Tanpınar partly wavers about the issues such as tradition, modernity, social change, and cultural continuity, which he investigated with persistence and his thoughts cannot arrive in a synthesis. For example, the idea of tradition reveals itself as a reality which is always re-defined and experienced, always rediscovered in the flowing time. It should not be overlooked that he looks at the past from the inside of epistemology of Republic. Thereby he takes the tradition in a modernist way, that is to say on a linear timeline, and wants to 'see far in 'the new life' which is going to be formed avoiding a ready synthesis (Aydın, 2013, s. 44).' In Tanpınar's thought neither loving the past nor knowing or admiring the West is satisfy-

ing. Past is past in the end, it can only exist for us with its own reflections and echoes, and only if we can add something from ourselves and from now on, it can breathe with us. Tanpınar neither sees the past as a golden age nor turns his back to it. He thinks that we need to be in relation with the western world changing ourselves without dispensing with it, and to regain our past by establishing a critical relation. We can say that the main purpose of Tanpınar, who points that since it is not possible for us to change our past, it is necessary to change the relation we establish with it. That is, not to turn back to past, but to find suitable answers to the problems caused by our social realities by establishing a rich bond between the past and the future. And, to live in peace with both the contemporary world and our own culture.

The western modernization in the sense that Tanpınar understands offers neither a ready prescription nor a synthesis. Thereby, it is clear that the wish to persistency sees a synthesis in which the past and the present melts in the same pot in a consistence which is going to shape a peaceful future in his novels. From the point of reception esthetics, it is going to be an ideological reading which precludes the reader's point of view and interpretation power. Because this reading mentality is eventually related to an utopic society envision shaped by very precise engineering adjustments under the guidance of rational mind which he criticized in his novel 'The Time Regulation Institute (1954)' with an ironical style. Although he is not a writer whose connection to ideology is not very strong, he puts forth his ideas and choices on topics such as modernization, culture, religion, society, nation, civilization, aesthetics, tradition, continuity, enlightened in his work, and masterly places his arguments about these ideas in his novels with a one of its kind style. Modernization thought is defined in his work as a process in which 'the old' contributes to the power of 'the new' in every field by resolving in it, and whose adventure is full of risks and surprises. In order to be able to constitute the new in all areas of modern life, or 'new life' with the saying Tanpınar likes, above all, we need ideas and production programs fitting in with the contemporary born from our own reality.

In the light of Tanpınar's thoughts, we can state the paradox of Turkish enlightened about Westernization in which he is also included: The enlightened who is to adopt the Republic ideology has to internalize the accumulation of thoughts and knowledge produced by the East and the West; however, at the end, he is in the position of turning his face to the West. Tanpınar looks at the East; however, in the last analysis, he looks at it with the knowledge and accumulation of the West. According to Tanpınar, on the other hand, there are

essential differences between the West and the East when approached with regard to individual and society. For instance, if it is evaluated in terms of human and society concepts, it can be said that the sense of “I” dominates in the West whereas the sense of “us” dominates in the East. While there is an individual who pays attention to both inside and outside and has a sharp awareness in the West, the human in the East is introverted. The West has a positive mind, rational in thought and act, and has a shorter logic. Contrary to the positive mind, in the East there is a divine and theological wisdom and perspective. There is a unique beauty and esthetics of “sophistication” and “untidiness” in the East. On the other hand, Tanpınar explains the late and superficial development of literature -especially the novel- with the lack of individual tragedy in the East and relates confession in Christianity to the art of novel which he sees as an individual admission.